

Предраг Ж. Живковић*

Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука у Јагодини

ТРИАНГУЛАЦИЈА ИСТРАЖИВАЧКИХ МЕТОДА У ИСТРАЖИВАЊИМА ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА: АНАМОРФИЧКИ ПРИГОВОР

Комбиновањем више посматрача, теорија, метода и емпиријског материјала, истраживачи се могу надати да могу превладати слабости унутрашње пристрасности и других недостатака истраживања у којима користе само једну методу, посматрање и теорију. Сврха триангулације у оквиру овог контекста јесте да се дође до потврде налаза кроз конвергенцију различитих перспектива. Тачка у којој перспективе конвергирају прихвата се као нешто што репрезентује „реалност”.
(Jakob, 2001)

Посматрање је метаморфоза није механизам.
(Hansen, 2007)

Апстракт: У раду се, пошавши од проблема пристрасности и валидације у комбиновању различитих истраживачких метода и методологија, расправља о предностима и недостацима триангулације. Критички је анализиран концепт триангулације који подразумева коришћење више од једне методе ради добијања евиденције из више од једног извора, а нарочито оправданост дефинисања циља триангулисања као поступка који се користи да би се друштвени феномени боље разумели тако што ће се сагледати из више од једне перспективе. Аутор је указао на важност свести о томе да се триангулација не своди нужно на покушај да се поткрепе налази, и то имајући у виду четири концепта: триангулација као провера валидности, непрекинута триангулација, триангулација као трагање за комплетношћу информација/слике и триангулација као епистемолошки дијалог. За разрешење проблема одговарајуће метафоре и аналогije са изворним значењем триангулације, аутор је предложио анаморфичку парадигму: различите методе се удружују као производ различитих теоријских традиција, те њихово комбиновање може додати дубину и опсег, али не и тачност; јаснија слика (а то је једино могуће достићи, не и тачност) добија се избором одговарајуће перспективе, угла и тачке посматрања.

Кључне речи: *комбиновање метода, методолошки плурализам, триангулација, анаморфоза.*

---

* predrag.zivkovic@pefja.kg.ac.rs

ПРОБЛЕМ КОМБИНОВАЊА ИСТРАЖИВАЧКИХ МЕТОДОЛОГИЈА И ТРИАНГУЛАЦИЈА

У методологији се ослањамо на процедуре којима истраживач жели да потврди резултате показујући да се независна мерења слажу, или бар да нису контрадикторна. Сагласно томе, истраживачи сугеришу да се валидација у друштвеним истраживањима може постићи колекцијом поткрепљених и потврђених резултата од истог испитаника и на истој теми, али коришћењем различитих метода. Сви постојећи алати, средства и методе друштвених истраживања имају своје предности и своје недостатке. Нити једна посебно не може задовољити све постављене захтеве и идеале. Стога, корисно је *триангулисати* са циљем компензовања слабости и да би се добио холистички поглед на друштвену стварност.

Употреба квалитативних и квантитативних метода у новијим истраживањима *истих* друштвених феномена добија значајну пажњу код научника и истраживача. Као резултат, постаје прихватљива пракса коришћење неких врста и облика *триангулисања* у друштвеним истраживањима. У друштвеним истраживањима, коришћење триангулације може се пратити уназад још од Кембела и Фискела (Campbell & Fiskel, 1959). Касније је развијана код Веба и сарадника (Webb, Campbell, Schwartz, Sechrest, 1966) и елаборисана код Денцина (Denzin, 1970) у разматрању конвенционалних веза са истраживачким методама и нацртима.

Постоје два најчешће коришћена начина на који се подаци добијени различитим истраживачким методама комбинују – триангулација истраживачких метода у једном истраживању и комбиновање резултата истраживања у којима су коришћене различите истраживачке методе. На трагу је онога што се дешава када се различити приступи (квалитативни и квантитативни) и методе користе у истраживачкој пракси (Erzberger & Prien, 1997). Нацрти истраживања имају тенденцију да их раздвоје као ексклузивне делове (често их спроводе и различите особе и појединци), а онда покушавају да повежу резултате (или их бар доведу у везу) на крају.

Употреба неких облика триангулисања у друштвеним истраживањима постала је прихваћена пракса, и у уџбеницима методологије истраживања често се заступа њено коришћење (Babbie, 1983; Britan, 1978; Vilig, 2016; Gorard, Taylor, 2004; Guba, Lincoln, 1981; Ianni, Orr, 1979; Johnson, Christensen, 2004; Kidder, 1981, 1987; Knapp, 1979; Louis, 1982; Madey, 1982; Martella, 1999; Moran-Ellis, 2006; Patton, 1980; Phillips, 1985; Reichardt, Cook, 1979; Smith, 1975; Schwartz, Jacobs, 1979; Trend, 1979; Filstead, 1979; Heilman, 1980; Howitt, 2010).

Заједничка тема у дискусијама о триангулацији била је жеља да се превлада и разреши проблем *пристрасности* и *валидности*. Тврдило се да недостаци једне методе могу бити превладани комбиновањем метода и да се тако капитализују снаге и предности сваке од њих појединачно. Међутим, употреба триангулације мучила се са помањкањем свести о различитости и несамерљи-

вести онтолошких и епистемолошких претпоставки повезаних са различитим теоријама и методама. Иако неки облици комбиновања метода јесу коришћени са сличним и међусобно сагласним онтологијама и епистемологијама, озбиљан проблем се прави, мада се не препознаје увек, са оним комбиновањем у коме су методе основане на различитим претпоставкама и полазиштима.

Употреба триангулације (или вишеструких мерења како стоји код неких аутора) заступа се у друштвеним наукама већ више од педесет година. Изграђена на идејама Кембела и Фиска (Campbell & Fiskel, 1959), Веб и сарадници (Web et al., 1966) желе да превладају самозадовољну зависност од једне операционалне дефиниције теоријског концепта. Примећујући да су све истраживачке методе пристрасне, залажу се за употребу *колекције метода* (вишеструки операционализам) за коју верују да би редуковала ефекте појединачних пристрасности сваке од њих. Они заступају употребу триангулације *процеса мерења*, у потрази за валидношћу теоријских претпоставки. „Када хипотезе могу издржати конфронтацију серије комплементарних метода тестирања, тада садрже степен валидности недостижан једном провером у суженом оквиру једне методе“ (Web et al., 1966: 174).

Денцин (Denzin, 1970), такође, предлаже употребу мултиплих метода у анализи истог емпиријског догађаја, и тврди да свака од метода открива различите аспекте емпиријске реалности.

„Ни једна посебна метода није увек супериорна. Свака има своје посебне предности и слабости. Време је да истраживачи препознају ту чињеницу и да крену ка позицији која би им допустила (дозволила) да проблемима приступе са свим релевантним и одговарајућим методама, ка стратегији методолошке триангулације“ (Denzin, 1970: 471).

Са својим претходницима дели заинтересованост и бригу за проблеме пристрасности и валидности. Међутим, он је отишао и иза њихових предлога за употребу више метода у истраживању истог објекта, и залаже се употребу *вишеструке триангулације* која би подразумевала и разноврсност извора података, истраживача, теорија и методологија.¹ Денцин, такође, допушта и унутар-методску триангулацију – *коришћење различитих стратегија унутар једне методе*. Ефикасност триангулације основана је на претпоставци да методе или стратегије које користе истраживачи не деле исту пристрасност (исте пристрасности); њихови капацитети и квалитети ће бити искоришћени и недостаци неутрализовани (Jick, 1983: 138).

Денцинови погледи на триангулацију били су веома утицајни у охрабривању истраживача друштвених појава различитих традиција и оријентација да користе комбиновање метода и посматрача у име (и за рачун) редуковања при-

---

¹ Денцин користи термине „метода“, „методологија“ и „методолошки“ синонимно, па тако не успева да направи разлику између техника прикупљања података и критичког испитивања метода које би требало да производи валидно знање.

страсности и побољшања валидности (Silverman, 1985; Fielding, Fielding, 1986). Опет, и још увек, различита су објашњења и интерпретације, и све нова фундаментална питања се изнова појављују (Blaikie, 1991; Massey, 1999; McPhee 1992; Silverman 1985: 105–106; Fielding, Fielding 1986: 33; Flick 1992).

Могуће је идентификовати најмање четири значења триангулисања у методологији друштвених наука, и то указује на различите сврхе и заснивања на различитим филозофским и методолошким претпоставкама. У раду ћемо размотрати вредности ових различитих форми триангулације и покушати да одговоримо на питање да ли су различите методе засноване на фундаментално несагласним епистемолошким и онтолошким претпоставкама (па се, у том случају, због тога не би могле комбиновати).

КРИТИЧКЕ НАПОМЕНЕ О ТРИАНГУЛАЦИЈИ У ДРУШТВЕНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Триангулација као провера валидности

Оригинално коришћење триангулације, у литератури о методологији друштвених наука, реферише на проверу валидности интерпретација које су засноване на једном извору података из још најмање једног извора који је стратегијски различитог типа. Идеја која стоји иза овог концепта триангулације би била да прикупљање података из извора који имају веома различите потенцијале претњи валидности, може смањити шансе за доношење погрешних закључака. Уколико подаци из контрастних извора потврђују оригинални закључак, онда се овај закључак може разумно одржати са више поуздања; мада постоји потреба за проценом могућности и шанси да су оба извора података пристрасни у истом смеру.

Стратегија укључена у ову врсту триангулације је прилично уско детерминисана својим циљем (провера валидности дескриптивних закључака), као и разлозима за спровођење (упоређивање извора података који носе дистинктивне претње валидности). Међутим, бројна питања се постављају с тим у вези.

Нека од њих су повезана са извором модела за метафору триангулације (која се користи за сликовито објашњење). У навигацији, триангулација има сасвим специфично значење: подразумева заузимање стајалишта између два обележја у циљу лоцирања сопствене позиције. Угао између два обележја, као и подаци о удаљености између обележја, омогућује навигатору да нанесе у карту своју позицију. Она лежи у тачки (врху) троугла коју линије креирају. Ерцбергер и Келе примећују да „трансфер појма триангулација са тригонометрије на подручје микс-метода истраживања (чини се) се трансформисало у некакву нејасну и помућену идеју са варијатетима могућих значења”. Па наставаљају: „С обзиром да термин представља искрен концепт у свом иницијалном референтном оквиру, он носи са собом систематску двозначност и двосмисле-

ност када се трансферише на област метода истраживања у друштвеним наукама” (Erzberger & Kelle, 2003: 461). Проблем је, тврде они, што значења компоненти концепта нису дефинисана унутар новог оквира.

Оно што Ерцбергер и Келе овде истичу је да је логика методолошке триангулације у друштвеним истраживањима различита од триангулације у навигацији и мерењавању терена. У случају навигације, друго мерење не обезбеђује верификацију или валидацију првог, већ је пре неопходна допуна да би се идентификовала релативна локација. Насупрот томе, у методолошкој триангулацији, оно што је непознато, или у најмању руку довољно неизвесно па би се морало проверити, јесте валидност првог „стајалишта” – првог извора података.

Комплементарна разлика је та што, док у навигацији појединачно „стајалиште” може нам рећи да смо на линији од посебног смера од обележја, мада не и где смо лоцирани на тој линији, у случају друштвених истраживања појединачни извор података може нам, у принципу, рећи све што желимо знати: да ли је одређено тврђење тачно. Укратко, потенцијално, оно нам даје цео одговор, не морамо га нужно комбиновати са неким другим. Или алтернативно, уколико је погрешно, не говори нам ништа само по себи. Дакле, у овој верзији (друштвених наука), бавимо се триангулацијом у намери да *проверимо* наше одговоре, не толико као када смо у потрази за новим и даљим информацијама да бисмо *произвели* одговор. Трећа разлика је та што у навигационој триангулацији, под претпоставком да су обележја коректно (тачно) идентификована и стајалишта узета коректно, резултат је релативно изван; нема потребе за одређивањем нових тачака. Дакле, триангулација у навигацији није „уређај” за детектовање и смањивање грешака; у ствари, било која грешка у идентификовању обележја или калкулацији стајалишта ће упропастити и изопачити процес триангулације.

Вреди напоменути да је, у својој изворној формулацији, триангулација повезана са концепцијом *оповргљивости* истраживања која одриче могућност апсолутне сигурности (тачности) и не третира било који извор података као онај који има приоритет и предност над другима. Претпоставка је да само упоређивањем података из различитих извора можемо покушати да одредимо шта је поуздана основа за закључивање. Они који одбацују ову врсту (одређење) триангулације морају, такође, инсистирати да су неки појединачни извори података увек поуздани, или да негирају (одричу) да истраживање подразумева захтев за емпиријски заснованим знањем.

Истовремено, требало би приметити да постоје неке практичне тешкоће у операционализацији овог облика триангулације. Једна од њих тиче се основе којој приписујемо потенцијалне претње валидности појединачном извору података; често је овај процес спекулативан. Следећи проблем је то што може бити компликовано остварити захтев да различити извори информација буду међусобно независни: на пример, резултати интервјуа добијени од различитих испитаника могу да не буду независни (Van den Berg, 1996: 28). Ту је и питање о томе како одговорити на конфликтне резултате: с обзиром на то да наставак процеса триангулације до

нивоа да се више извора информација сложе, може бити дугачак, вероватно бескрајан процес (Perlesz, Lindsay, 2003; Ribbens & McCarthy, 2003).

Најважније питање које се појављује у вези са интерпретацијом и објашњењем триангулације, тиче се претпоставке о јединственој и једној стварности, чије карактеристике можемо сазнати преко употребе различитих извора података, метода, приступа итд. То је довело до заговарања других облика триангулације.

Непрекинута триангулација

Друга интерпретација триангулације подразумева другачију сврху и у неким формулацијама, напуштање концепта једне и јединствене реалности. Арон Кикурел (Aaron Cicourel) предложио је за ово – *непрекинуту триангулацију*, која подразумева прикупљање података о истом догађају од неколико учесника са намером да се документује како су ти прикази „скупљени (монтирани, састављени) из различитих физичких, временских и биографски добијених перспектива” (Cicourel, 1974: 4). Реферишући на своје истраживање из школских учионица, Кукорел извештава следеће:

„Упоредјујући објашњења и исказе наставника пре и после предавања, и упоредјујући његову са верзијом ученика, добијају се различити искази о „истој“ сцени. Чини се да ученици усвајају и организују свест о настави у терминима своје сопствене оријентације на време догађаја, и ове концепције се не подударају увек са извештајем и објашњењем наставника о циљу и вођењу” (Cicourel, 1974: 4).

Опрезност у коришћењу значења „исти” указује на то да за Кукорела оно што је укључено није покушај да се идентификује истина о сведоченој сцени, и стога да се достигне исказ који праве различити учесници у смислу како добро и успешно приказују оно у чему су. Радије, усваја се приступ који је ближи социологији знања: питање о томе зашто извештаји и објашњења учесника заузимају различите облике, или пре о томе како се *склапају*.

Триангулација се третира као средство за генерисање различитих интерпретација, пре него за проверу валидности закључака из података. Са Кикурелом и његовим колегама, приступ је био такав да је фокус истраживања трансформисан из онога што усмерава многе друштвене науке: забринутост у вези с тим како су објашњења друштвених феномена конструисана различито од различитих учесника.

Триангулација као трагање за комплетношћу информација

Трећа интерпретација „триангулације” коју заступају Ецбергер и Келе (Erzberger & Kelle, 2003) међу осталима, можда је данас најубичајеније значење термина рутински коришћено код истраживача. Аутори примећују да: „коришћење различитих метода истраживања одређених области друштвене реал-

ности може се упоредити са испитивањем физичких објеката из различитих тачака гледишта, стајалишта или углова. Оба конструишу различите слике објекта, што може бити некорисно за узајамну валидацију, али може бити корисно за намеру да истакну потпунију и много комплетнију слику феномена када их усвојимо заједно” (Erzberger & Kelle, 2003: 460). И додају објашњење да би разјаснили шта имају на уму: „Емпиријски добијени резултати истраживања добијени различитим методама су као делови слагалице, који праве потпуну слику објекта уколико их спојимо заједно на прави начин” (Erzberger & Kelle, 2003: 461).

Ова интерпретација триангулације залази у старију дискусију о слабостима и потенцијалима различитих метода истраживања и вредности њиховог комбиновања (Zelditch, 1962; Sieber, 1973), и о томе како комплементарни подаци могу бити деривисани од различитих испитаника (Dean, 1967). У ранијим одговорима на ове аргументе, постављена су питања о томе да ли би извори података требало да буду просуђивани у терминима њихове „подобности за сврху” или у терминима њихове „комплетности” (Becker & Geer, 1957; Becker & Geer, 1958; Trow, 1957). Овде постоји паралела са проблемом идентификовања предрасуда и недостатних карактеристика посебних извора података: како (да) знамо који ће извор података обезбедити најпожељнију врсту комплементарних информација?

Триангулација као епистемолошки дијалог

Неки аутори (Sale et al., 2002; Flick, 1998; Flick, 1992) предлажу формулацију и објашњење које би могло, на први поглед, да постане пример новог типа триангулације.

„Триангулација је првобитно била концептуализована као стратегија за валидацију резултата добијених појединачним методама. Фокус, међутим, нарочито је померен на даље богаћење и комплетирање знања и превазилажење (увек ограничених) епистемолошких потенцијала појединачне методе” (Flick, 1998: 230).

Флик (Flick, 1992) тврди да различите методе не обезбеђују просто и само различите информације о истом објекту, већ конституишу свет на различите начине. И преокрет о коме извештава повезан је са растућим утицајем конструкционизма и постмодернизма, са њиховим фокусом на начине на који су друштвени феномени креирани унутар и кроз социјалну интерпретацију или дискурс. Најважније, уколико применимо ову идеју на сам истраживачки процес, можемо закључити да различите методе конструишу друштвени свет на различите начине, тако да њихово комбиновање не мора нужно да води ни валидацији ни повећању комплетности слике.

О проблему одговарајуће метафоре и аналогије

Ни Дензин ни његови ментори не признају и препознају извор метафоре триангулације (Fielding & Fielding, 1983). Међутим, његови пропоненти и заступници ове позиције пронашли су њене изворе у навигацији, војним стратегијама и премеравању терена у геодетским истраживањима (Jick, 1983; Smith, 1975; Hammersley & Atkinson, 1983).

„За некога ко жели да лоцира свој положај на мапи, једно (појединачно) обележје може обезбедити само информацију о тома да је ситуиран негде на посебној линији у посебном и одређеном правцу од обележја (маркиран је). Са два обележја, међутим, његов тачан положај могао би да се одреди обележавањем оба; он је на месту где се две линије секу. У друштвеним истраживањима, уколико се истраживач ослања на појединачни и посебан (један) део податка, постоји опасност да недетектована грешка у продукцији података може учинити анализу нетачном. Уколико, с друге стране, различите врсте података воде истом закључку, истраживач би могао бити мало више убеђен у закључке. Ово самоуверење је основано до нивоа до којег различите врсте података имају различите типове грешака које су уграђене у њих” (Hammersley & Atkinson, 1983: 198).

Као што ћемо видети, ова тврдња обелодањује извесне *грешке у аналогији*.

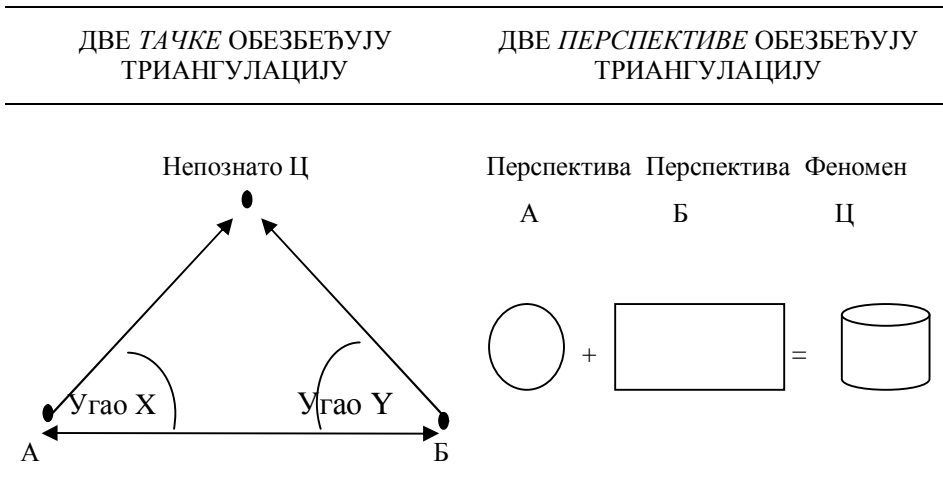
Триангулација података добијених различитим методама се сматра једноставним и уобичајеним обликом комбиновања метода. Неколико је разлога за употребу комбиновања метода триангулацијом, укључујући повећање конкурентне, конвергентне и конструктивне валидности истраживања, поузданости анализа, смањење пристрасности, компензовање недостатака једне методе кроз предности других метода, као и у тестирању хипотеза (Perless & Lindsay, 2003). Овде користимо метафору триангулације у истраживању друштвених појава. Посебно се користимо триангулацијом у микс-методским приступима, као што су они који укључују и квантитативне и квалитативне технике. *Квантитативни рад*, овде, односи се на рачун и мерење појава, али не само заснован на традиционалној статистичкој теорији или стандардном *фреквенционистичком* приступу. *Квалитативни рад* преодминантно користи речи као податке, али није нужно „интерпретативни”. Како се типови података који су укључени разликују између ова два приступа, тако се, исто тако, разликују и одговарајуће врсте анализа.

Концепт триангулисања сетова података, претходно је објашњен и близак је истраживачима. Две или више различитих метода удружују се у једном истраживању, или се могу комбиновати кроз две или више различитих студија. Међутим, *триангулација* је исто тако и извор значајних конфузија (Kelle, 2001). На пример, могли смо чути *ad nauseam* да триангулација подразумева колекцију података из три тачке погледа (гледишта), или колекцију три различите врсте података, са циљем да се утврди нешто о четвртог феномену који лежи унутар замишљеног троугла који формирају ове *три* тачке (или, пак, мо-

жда тамо где је троугао сам по себи метафора за феномен који би требало истражити коришћењем више метода). У већини извора се објашњава, радије, да триангулација подразумева само најмање *две* тачке гледишта или сетова података да би нам се „указало” објашњење о *трећем* феномену. Ово се типично објашњава коришћењем метафоре деривисане из аналогije са тригонометријским поступком током премеравања терена.

У премеравању терена и навигацији, можемо одредити позицију треће тачке С уколико знамо позиције тачака А и В, и знамо унутрашње углове (X, Y) (Слика 1). Алтернативно, можемо замислити метафору у смислу и терминима перспектива. С је још увек феномен који треба испитати. А и В су две перспективе (тачке посматрања или методе). Сваки одвојени (изоловани) поглед на С може произвести дводимензионалну слику (круг или правоугаоник), али када се споје у „бинокуларном погледу ока”, они производе тродимензионалну слику (овде цилиндар – ваљак, са кругом на лицу и правоугаонику са стране).

Слика 1. Две тачке и две перспективе обезбеђују триангулацију
(према: Gorard & Taylor, 2004: 44)

Уколико се аналогно примени на триангулацију у друштвеним наукама, онда се може закључити неколико важних ствари:

Прво, цео процес претпоставља да постоји релативно стабилан, прави и видљив феномен који би требало истражити. Стога, процес експлицитно искључује заједно (!), позитивизам (веровање да постојање објекта извире и произилази једино и потпуно из мерљивости) (Cook & Payne, 2002) и релативизма (уверења да објекти немају спољашњу реалност, и да могу, стога, постојати праве мултипле „реалности и реалитети”) (Sale, 2002).

Друго, поновимо да коришћење метафоре како се она обично конструише, и противно популарној пракси (како се о њој пише), триангулација се не може користити као узајамна конфирмација или валидација два посматрања (или две методе). У тригонометрији, премеравању терена, и у разликовању модела перспектива триангулације, цео процес зависи од тога да се *сва* посматрања узимају као тачна. У друштвеним наукама, два различита сета посматрања (било да су прикупљени истом или различитим методама) не могу се користити и за међусобну проверу (1) и за триангулацију (2). Можемо, наравно, поновити претходно истраживање, па чак и покушати потпуну репликацију различитим методама (оно што Ерцберг и Преин (Erzberg & Prein, 1997) називају „конвергенцијом”). Уколико нас две компоненте понављања доведу до идентичних резултата, онда нема никаквих проблема и триангулација просто постаје још један израз за такво понављање. Али, ако ове две компоненте доводе до суштински и знатно различитих резултата (такве да на основу њих закључимо да нисмо добили понављање), тада не бисмо смели да употребимо две компоненте за поправљање треће јер не знамо која има грешку. Па чак и ако знамо код које је грешка, можемо закључивати само са једним сетом валидних мерења за позицију тачке, те нам аналогија *тригонометрије* није од помоћи.

Стога, уколико триангулација нешто значи у друштвеним наукама, онда је то у значењу комплементарности, и није повезана са међусобном валидацијом. Два посматрања или методе, морале би бити усмерене на различите аспекте ширег феномена који истражујемо. Једна од метода могла би бити индиректна или редуccionистичка, веома вреднована и цењена у науци, (Verschuren, 2001), а друга, директна или холистичка. У том случају, очигледно је да ћемо очекивати да ће резултати два посматрања бити различити (и неће се користити за узајамну конфирмацију). Уколико користимо две различите методе, онда резултати морају бити суштински – истински комбиновани да би добили заиста нешто ново као резултат (као у аналогији са перцепцијом ваљка кроз бинокуларни вид). Можда је, стога, објашњење перспектива лакше пратити. Када погледамо објект из две перспективе, или истражујемо друштвену појаву из две перспективе, тада очекујемо да добијемо нешто ново као резултат – било да је то тачка С, бинокуларна слика ваљка, гешталт, или просто заокружена теорија о неком ширем феномену који испитујемо. Ова врста комбинације враћа нас истинском и правом значењу метафоре триангулисања (традиционално: преклапање или конфирмација између метода или перспектива).

Не бисмо могли да користимо две или више метода да бисмо проверавали једну другом или другима. Методе би требало да су комплементарне, да производе различите аспекте реалности коју истражујемо, да бисмо могли да их спајамо, или би требало да су дизајниране да генеришу неслагања као стилулус прогреса.

С друге стране, могуће је поставити тврдњу и инверзно: употреба метафоре триангулисања у друштвеним наукама искривила је њену употребу у премеравању терена. На пример, у истраживањима „живота у учионици”, предложено је да триангулација подразумева три тачке погледа.

„Триангулација подразумева удруживање објашњења о наставној ситуацији из три сасвим различите тачке гледања; оне наставникове, ученикове и оне посматрача (учесничког посматрања) [...]. Свака тачка троугла стоји на јединственој епистемолошкој позицији у погледу приступа релевантним подацима о наставној ситуацији [...]. Упоредивањем сопственог извештаја и објашњења, са објашњењем других тачака гледања – учесник са једне тачке (троугла) има прилику да провери своје објашњење и можда да га исправи на основу довољно података” (Elliot & Adelman, 1976: 74).

Употреба метафоре имплицира три различита посматрача који посматрају неки феномен из три тачке гледања и касније унакрсно проверавају своја „посматрања” у намери *да произведу тачнију слику*. Најближе што би триангулација у геодезији могла да се приближи овом схватању је да три посматрача на трима тачкама троугла *међусобно посматрају* своје (и друга два посматрача) позиције, *истим* врстама инструмената. Не може бити концепта у коме сва три посматрају исти (заједнички) феномен. Друге употребе у друштвеним истраживањима слично овоме, нарушавају оригинално значење триангулације.

Питање да ли је или није могуће комбиновати методе из различитих методолошких перспектива већ је добило своју заслужену пажњу. На пример, у својој критици покушаја да се интегришу квантитативне и квалитативне методе, Смит (Smith, 1983) подржава гледиште да је истраживање организовано из квантитативне перспективе (позитивистичке) различито од оног које користи интерпретативистичку перспективу.

„Сваки приступ подржава различите процедуре и има различите епистемолошке импликације. Један приступ заузима субјект – објект позицију о односу са предметом; други заузима субјективнију позицију. Једна раздваја чињенично и вредносно, док их друга прихвата као нераскидиво помешане. Једна трага за законитостима, друга за објашњењима и разумевању. Ове позиције не чине се компатибилним, на основу садашњег стања нашега знања” (Smith, 1983: 12).

Тако, дебата о квалитативном и квантитативном приморала је истраживаче да се обрате (одреде) у односу на епистемолошка питања о садржају и природи знања. „Уколико се истраживачи не одлуче да дискутују о овим питањима, тада губе право да учествују у одређивању основа за ауторитет њиховог знања” (Smith, 1989: 13).

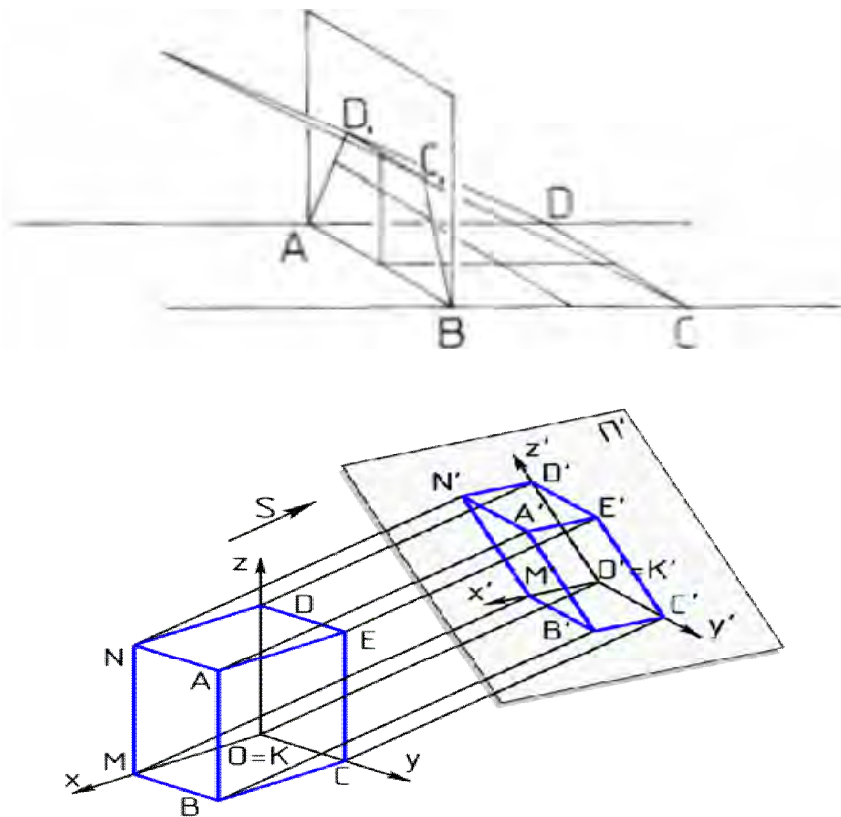
Беднарц (1985), у контексту евалуационих истраживања, тврди:

„Постоји разлог за веровање да се квантитативни и квалитативни приступи не могу синтетизовати због тога што покривају алтернативне, пре неголи комплементарне филозофске просторе [...]. Било која (свака) синтеза (тачније синкретизација – прим. П. Ж.) нужно мора да усвоји перспективу једне или друге (one or the other), тако да било који напор да се достигне (постигне) средње поље успева под условом појединачне (single) перспективе” (Bednarz, 1985: 289).

Када је о коришћењу триангулације реч, он примећује:

„Успешна крос-филозофска триангулација није могућа, због неопходности субсумирања једног приступа другом [...]. Нити је истраживач у стању да одабере један аспект приступа и један аспект другог, без да направи – експлицитно или имплицитно – избор једне у вези с тим” (Vadnerz, 1985: 304).

Сматрамо да је као концепт, анаморфозис (anamorphosis)² примереније користити као метафору и аналогију.

Слика 2. Перспективна пројекција на план слике из правог угла (Veltman, 1986)

---

² Анаморфизам (anamorphosis) (гр. *ανα* – вратити или поново; *μορφή* – облик или форма) је искривљена пројекција или перспектива која од посматрача захтева коришћење специјалних средстава или заузимање специфичне тачке гледања да би се реконституисала слика. Анаморфичка пројекција пориче уобичајену конвенцију „посматрања”; у њој слика добија јасне обресе тек када се посматра из једне тачно одређене тачке посматрања (Collins, 1992).

Само једна перспектива, један угао гледања и поглед из једне тачке обезбеђују *јасност* слике! Са било које друге тачке, поглед на слику није добар (јасан!).

Слика 3. Пример анаморфозиса (анаморфозе)

У друштвеним наукама, с обзиром на заплетеност и комплексност појава које истражује, употреба метафора је у најмању руку непотребно поједностављење! Служи да се поједностављењима оправда недостатак маште (неодговарајућим и неоправданим *паралелизмима*). Триангулација је једно од тих поједностављења.³ Али, ако је неопходно послужити се метафором, сматрамо да је примереније користити анаморфичку слику и објашњење. Теза коју овде заступамо је: Не постиже се и повећава бројношћу коришћених епистемологија, истраживачких парадигми и метода истраживања – *тачност* слике стварности, већ се *јаснија* слика (а то је једино могуће достићи) добија избором одговарајуће *перспективе* (угла и тачке) *посматрања* (right standpoint of view). Може их бити више, али само једна перспектива обезбеђује *најјаснију* слику. Овде се заступа став да идеал *тачности* није могуће обезбедити, већ је могуће понудити

---

³ Један од могућих одговор на ово питање и проблем јесте и Бајесијански приступ (Томас Бајес, 1702–1761) у комбиновању вероватноћа. Када сазнамо како би вероватноће требало комбиновати, можемо почети са изградњом процедуре за комбиновање доказа *различитих* врста. Овај проблем ослања се на опште решење које нуди Бајесова теорема, која описује како израчунати кондиционалну вероватноћу коректно. Она тврди да вероватноћа случаја А, под услов да се догоди Б, износи:

$$P(A|B) = \frac{P(A) \cdot P(B|A)}{P(B)}$$
 где је: $P(A)$ – вероватноћа случаја (догађаја) А; $P(A|B)$ – вероватноћа случаја (догађаја) В под условом да се догађао А; $P(B)$ – вероватноћа случаја В. Теорема помаже у нашој потрази за систематским прегледима јер нам даје јасно правило за то како учити из искуства које се може искористити за *синтезу* података изражених нумерички.

само мање или више јасну слику (а она је најјаснија, само уколико је посматрамо из једне перспективе).

Јасније је и прецизније ова теза формулисана у поменутих критичким напоменама о теоријској и методолошкој триангулацији.

„Теоријска триангулација нужно не смањује пристрасност, нити методолошка триангулација нужно повећава валидност. Теорије су генерално производ посебних и различитих традиција, те тако када се оне комбинују истраживачи могу добити потпунију, али не и објективнију слику. Слично томе, различите методе се удружују као производ различитих теоријских традиција, те њихово комбиновање може додати дубину и опсег, али не и тачност. Другим речима, требало би да постоји триангулисање, али не онако како то предлаже Денцин” (Fielding & Fielding, 1986: 33).

ЗАКЉУЧАК

Случај триангулације илуструје колико и како релативно незаплетене стратегије практичних истраживања могу постати уплетене у филозофске дебате које сада муче друштвена истраживања. Провера других извора информација – у сврху тестирања валидности иницијалне појединачне интерпретације или за обезбеђење комплементарних информација – рутинска је пракса у свакодневном животу; она је инкорпорирана у научни рад у историји и друштвеним наукама много пре него што је метафора триангулације развијена. С обзиром на то, требало би да оклевамо да је одбацимо – на филозофским основама.

Овде нећемо рећи да нема проблема с тим како се триангулација често интерпретира. Један од разлога за опозицију је то што се у методолошкој литератури она често третира као *техника* валидације. Док је Кембелова позиција била фалијабилистичка, већ дуго постоји тенденција у неким деловима методолошке литературе, нарочито оне која се бави квантитативним методама, да се процес друштвених истраживања редукује на примену техника или поштовање и праћење правила. По тој интерпретацији, триангулација би требало да се третира као проблем нацрта истраживања. До извесног степена, критике триангулације које долазе од квалитативних истраживача су негативна реакција на овај *техницизам*.

Ако је циљ истраживања продуковање знања о друштвеном свету, и специфично оне врсте коју социјални научници традиционално врше, онда су најплодоносније интерпретације термина „триангулација“ она прва и она трећа, овде истакнута. Даље, као што је наглашено, ове интерпретације су пре комплементарне него што су компететивне. Другим речима, коришћење података различитог типа може помоћи да одредимо која је интерпретација феномена мање а која више одговарајућа да буде валидна и да обезбеди комплементарност информација које осветљавају различите аспекте онога шта се истражује.

Триангулација ове врсте може, такође, помоћи да препознамо ограничења онога што нам сваки тип података може обезбедити. Наравно, чак и ако се усредсредимо на ова два облика триангулације, ту су још увек важна питања која можемо поставити о томе шта „комбиновање“ података из различитих извора представља и значи, и како ћемо то искористити. У односу на триангулацију као проверу валидности, ово значи одговорити на то како би требало да трагамо за тим да препознамо предоминантне претње валидности, повезане с различитим изворима података, и колико дуго вршити процес триангулисања. У односу на триангулацију као потрагу за комплементарним информацијама, један од проблема јесте одговорити на то како би требало да одлучимо које додатне информације јесу или нису релевантне за истраживање. Ово су питања која, по себи, не отварају фундаменталне филозофске проблеме. Важно је запамтити да су ови облици триангулације истраживачке стратегије које нуде доказе за информисано суђење, не и технике које би обезбедиле *гаранцију истине или комплетности*.

Дозволите да се коначно осврнемо на питање улоге триангулације у такозваним микс-методама истраживања. Позиција коју смо заузели овде у вези с природом и вредности триангулације слична је оној коју заступају браниоци овог приступа. Међутим, желимо да позовемо на опрезност и против повезивања триангулације с комбиновање квантитативних и квалитативних приступа. Један од разлога да се ово не чини јесте то што триангулација може укључити коришћење различитих квалитативних извора података, или разних квантитативних метода, пре него што доприноси превазилажењу подела међу њима. Много основанија забринутост, међутим, јесте то што је у самом појму микс-метода истраживања сачувана квалитативно-квантитативно подела чак и док (и када) желимо и тражимо да се премости.

Рецимо на крају да не постоји аутоматска веза између већине избора који се чине између сваког аспекта процеса истраживања и избора који се чине о осталима. Могуће је комбиновати релативно индуктивни приступ са коришћењем квантитативних података; прикупљање неструктурисаних података, па окрет према квантитативној форми; извештавати о квалитативном истраживању стандардним форматом итд. Дух залагања за микс-методе истраживања, којем аплаудирам, подрива тенденција претпоставке да постоје непропусне границе између квантитативног и квалитативног. Опасност таквог заступања је у томе што ипак третира разлику између *квантитативног* и *квалитативног* као да су оне униформне, стабилне и значајније него што стварно јесу.

Литература

- Becker, H. S. (1970). Life history and the scientific mosaic. In H. S. Becker: *Sociological Work*. Chicago: Aldine.
- Becker, H. S. & Geer, B. (1957). Participant observation and interviewing: a comparison. *Human Organization*, 16, 28–32.
- Blaikie, N. W. H. (1991). A critique of the use of triangulation in social research. *Quality and Quantity*, 25(2), 115–136.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. London: Allen and Unwin.
- Bryman, A. (2004). Triangulation. In M. Lewis-Beck, A. Bryman & T. F. Liao (eds.): *Encyclopedia of Social Science Research Methods*. Thousand Oaks, Sage.
- Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?. *Qualitative Research*, 6(1), 97–113.
- Campbell, D. T. & Fiske, D. W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix'. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81–105.
- Cicourel, A. V. (1974). *Cognitive Sociology*. Harmondsworth: Penguin.
- Cicourel, A. V., Jennings, K. H., Jennings, S. H., Leiter, K. C. W., MacKay, R., Mehan, H. & Roth, D. H. (1974). *Language Use and School Performance*. New York: Academic Press.
- Clark, M. (1990). *Nietzsche on Truth and Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clifford, J. & Marcus, G. (eds.): *Writing Culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley CA, University of California Press.
- Denzin, N. K. (1970). *The Research Act in Sociology*. Chicago: Aldine.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (eds.) (2005). *Handbook of Qualitative Inquiry*, Third edition. Thousand Oaks CA, Sage
- Elliott, J. (1976). Developing hypotheses about classrooms for teachers practical constructs: an account of the Ford Teaching Project'. *Interchange*, 7(2). Reprinted in S. Kemmis et al. (eds.): *The Action Research Reader*. Victoria, Australia: Deakin University Press, 1982.
- Elliott, J. & Adelman, C. (1976). Innovation at the Classroom Level: a case study of the Ford Teaching Project, unit 28 of *Curriculum Design and Development*. Milton Keynes: Open University Press.
- Erzberger, C. & Kelle, U. (2003). Making inferences in mixed methods: the rules of integration. In A. Tashakkori & C. Teddlie (eds.): *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*. Thousand Oaks CA, Sage.
- Fitzgerald, F. Scott (1992). *The Great Gatsby: the authorized text*. London: Abacus.

- Flick, U. (1992). Triangulation revisited: strategy of validation or alternative?. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 22(2), 175–197.
- Flick, U. (1998). *An Introduction to Qualitative Research*. London: Sage.
- Flick, U. (2004). Triangulation in qualitative research. In U. Flick, E. von Kardoff & I. Steinke (eds.): *A Companion to Qualitative Research*. London: Sage.
- Frank, G. (1979). Finding the common denominator: a phenomenological critique of life history method. *Ethos*, 7(1), 68–94. Reprinted in N. Fielding (ed.): *Interviewing*, Volume 1, London, Sage, 2003.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
- Gorard, S. & Taylor, C. (2004). *Combining Methods in Educational and Social Research*. Maidenhead: Open University Press.
- Habermas, J. (2003). *Truth and Justification*. Cambridge MA: MIT Press.
- Halfpenny, P. (1982). *Positivism and Sociology*. London: Allen and Unwin.
- Hammersley, M. (1992). *What's Wrong with Ethnography?*. London: Routledge.
- Hammersley, M. (1995). *The Politics of Social Research*. London: Sage.
- Hammersley, M. (1996). The relationship between qualitative and quantitative research: paradigm loyalty versus methodological eclecticism. In J. T. E. Richardson (ed.): *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester, British Psychological Society.
- Hammersley, M. (2003a). Conversation analysis and discourse analysis: methods or paradigms?. *Discourse and Society*, 14(6), 751–781.
- Hammersley, M. (2003b). Recent radical criticism of interview studies: any implications for the sociology of education?. *British Journal of Sociology of Education*, 24(1), 119–126.
- Heritage, J. (1984). *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Kelle, U. (2001). Sociological explanations between micro and macro and the intergration of qualitative and quantitative methods. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [On-line journal], 2(1). Available at <http://qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm>.
- Langlois, Ch. V. & Seignobos, Ch. (1898). *Introduction to the Study of History*. English translation. London: Duckworth, 1913.
- Leach, E. (1957). The Epistemological Background to Malinowski's Empiricism'. In R. Firth (ed.): *Man and Culture: an evaluation of the work of Bronislaw Malinowski*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lincoln, Y. S. (1990). The making of a constructivist: a remembrance of transformations past. In E. G. Guba (ed.): *The Paradigm Dialog*. Newbury Park, CA, Sage.
- McPhee, G. (1992). Triangulation in research: two confusions. *Educational Research*, 34(3), 251–259.

- Maso, I. (2001). Phenomenology and ethnography. In P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland & L. Lofland (eds.): *Handbook of Ethnography*. London: Sage.
- Massey, A. (1999). Methodological triangulation, or how to get lost without being found out. In A. Massey & G. Walford (eds.): *Studies in Educational Ethnography*, Vol. 2, *Explorations in methodology*. Stamford CT: JAI Press.
- Moran-Ellis, J., Alexander, V. D., Cronin, A., Dickinson, M., Fielding, J., Sloney, J. & H. Thomas (2006). Triangulation and integration: processes, claims and implications. *Qualitative Research*, 6(1), 45–59.
- Murphy, E., Dingwall, R., Greatbatch, D., Parker, S. & Watson, P. (1998). Qualitative research methods in health technology assessment: a review of the literature. *Health Technology Assessment*, 2, 16, 1–260. Retrieved August 17, 2002 from the World Wide Web <http://www.hta.nhsweb.nhs.uk/execsumm/summ216.htm>.
- Perlesz, A. & Lindsay, J. (2003). Methodological triangulation in researching families: making sense of dissonant data. *International Journal of Social Research Methodology*, 6(1), 25–40.
- Ribbens McCarthy, J., Holland, J. & Gillies, V. (2003). Multiple perspectives on “family” lives of young people: methodological and theoretical issues in case study research. *International Journal of Social Research Methodology*, 6(1), 1–23.
- Richardson, L. (1994). Writing: a method of inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage (First edition).
- Richardson, L. (2000). Writing: a method of inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.): *Handbook of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks CA: Sage.
- Sadler, T. (1995). *Nietzsche: truth and redemption*. London: Athlone Press.
- Sale, J., Lohfeld, L. H. & Brazil, K. (2002). Revisiting the quantitative-qualitative debate: implications for mixed-methods research. *Quality and Quantity*, 36, 43–53.
- Seale, C. (1999). *The Quality of Qualitative Research*. London: Sage.
- Sieber, S. D. (1973). The integration of fieldwork and survey methods. *American Journal of Sociology*, 78, 1335–1339.
- Silverman, D. (1983). *Qualitative Methodology and Sociology*. Aldershot: Gower.
- Silverman, D. (1993). *Interpreting Qualitative Data*. London: Sage.
- Smith, J. K. & Hodkinson, P. (2005). Relativism, criteria, and politics. In N. K. Denzin and Y. S. Lincoln (eds.): *Handbook of Qualitative Research*, Third Edition. Thousand Oaks CA: Sage.
- Strenski, I. (1982). Malinowski: Second Positivism, Second Romanticism. *Man*, 17, 766–777.
- Trow, M. (1977). Comment on “Participant observation and interviewing: a comparison”. *Human Organization*, 16, 33–5.

- Van den Berg, H. (1996). Frame analysis of open interviews on interethnic relations. *Bulletin de Methodologie Sociologique*, 53, 5–32.
- Warnke, G. (1987). *Gadamer: hermeneutics, tradition and reason*. Stanford: Stanford University Press.
- Webb, E. J., Campbell, D. T., Schwartz, R. D. & Sechrest, L. (1966). *Unobtrusive Measures: nonreactive research in the social sciences*. Chicago: Rand McNally.
- Zelditch, M. (1962). Some methodological problems of field studies. *American Journal of Sociology*, 67, 566–576.

Predrag Ž. Živković

University of Kragujevac, Faculty of Education in Jagodina

**TRIANGULATION OF RESEARCH METHODS IN SOCIAL PHENOMENA
RESEARCH: ANAMORPHIC OBJECTION**

Summary

Starting from the problems of bias and validation in combining different research methods and methodologies, the paper discusses the advantages and shortcomings of triangulation. The triangulation concept which involves the use of more than one method to obtain records from more than one source is critically analyzed, and particularly the justification of defining the goal of triangulation as a process that is used to better understand social phenomena by looking at them from more than one perspective. The author points out the importance of the awareness that triangulation does not necessarily lead to an attempt to support the findings, taking into account the four concepts: triangulation as validation check, continuous triangulation, triangulation as a search for the completeness of information/image and triangulation as epistemological dialogue. To solve the problem of the corresponding metaphor and analogy with the original meaning of triangulation, the author suggests an anamorphic paradigm: different methods are combined as a product of different theoretical traditions, and their combination can add depth and scope, but not accuracy; a clearer picture (and this is only possible to achieve, not accuracy) is obtained by choosing the appropriate perspective, angle, and point of view.

Key words: *combination of methods, methodological pluralism, triangulation, anamorphosis.*